

"השטות אתה מבקש" – המודל האפירמטיבי של המוגבלות במקורות היהדות¹

חיה גרשוני

המוגבלות היא חלק מהוויית החברה האנושית מאז קיומה. מעמדם ואפשרויותיהם של אנשים עם מוגבלות נגזרים מתפיסות חברתיות ביחס אליהם. בעשורים האחרונים התרחב השיח על מודלים שונים בתפיסת המוגבלות, כאשר התיאוריות הביקורתיות משקפות מגמות חיוביות ביחס למוגבלות. כך רווחת הטענה כי בעבר ננקטה גישה פטרונית ומדירה ביחס למוגבלות, וזו נתפסה, בדתות השונות, לעיתים כעונש ולעיתים כתופעה טרגית ומעוררת חמלה. המודל הרפואי, המאפיין את העידן המדעי במאות האחרונות, שרטט את הנורמליות כערך שאליו יש לשאוף וראה במוגבלות בבחינת חריגות הדורשת תיקון וריפוי (Retief & Letšosa, 2018). בסוף המאה הקודמת נוסחו תיאוריות ביקורתיות ובמרכזן המודל החברתי של המוגבלות. מודל זה אינו מתמקד בפרט, אלא מטיל על החברה את האחריות להתאמות שתאפשרנה לאנשים עם מוגבלות הזדמנות שווה (Oliver, 1984). המודל האפרמטיבי, שהוא אחד המודלים הבולטים הנגזרים מן המודל החברתי, קורא להדגשת יתרונות המגבלות והזהות החיובית הקבוצתית (Swain & French, 2000).

המאמר הנוכחי יעסוק במודל זה ויצג כיצד עקרונותיו באים לידי ביטוי כבר במקורות היהדות. בניגוד לטענה כי המודל הדתי תופס את המוגבלות כעונש וכתופעה טרגית מעוררת רחמים, אטען כי ביהדות קיימים עקרונות

1 לכתבת מאמר זה שותף ילדי היקר, שלמה זכרונו לברכה, שבשבועות האחרונים לחייו, ממיטת חוליו, סייע לי באיסוף המקורות התורניים. נלב"ע ביום י' באדר תשפ"ג. ת.נ.צ.ב.ה. תודה לחברתי, נילי ברויאר, רכות אקדמית במרכזו ללימודי מוגבלות, על הרחבת התבונות על אודות המודל האפרמטיבי.

העולים בקנה אחד דווקא עם המודל האפרמטיבי. מודל זה, גם אם נוסח כתיאוריה רק בעשורים האחרונים, התקיים וזוהה במקורות היהדות בהתאם לקודקס הערכי היהודי ולמבנה החיים באותה עת.

המודל האפרמטיבי (The affirmative model) קורא תיגר על מעמדה הדומיננטי של הנורמליות ורואה ערך בתכונותיה הייחודיות של המוגבלות. כך, לדוגמה, מתפתח עולם של אומנויות שונות שאותן מייצרים אנשים עם מוגבלות בזיקה למוגבלותם, תוך הדגשת יתרונותיה הייחודיים ותרומתה של המוגבלות לזוהותם ולמעשה האומנות שלהם. במאמר זה אתייחס לשלושה היבטים של המודל האפרמטיבי. הראשון והמרכזי שבהם מבטא את יתרונות המוגבלות עצמה כתורמת לאדם ולחברה. ההיבט השני מתייחס לשחרור מסוים לו זוכים אנשים עם מוגבלות מהדרישות החברתיות, וכך הינם חופשיים להציע דרך משלהם. ההיבט השלישי מדגיש את המוגבלות כזוהת קבוצתית-חברתית חיובית, הנחשבת כתרבות בפני עצמה המציעה יתרונות למשתתפים אליה ולחברה האנושית (Swain & French, 2000).

המודל האפרמטיבי נוסח כמודל משחרר המאפיין גישה חדשנית ומתקדמת הקוראת תיגר כנגד תפיסות דכאניות שרווחו בעבר. אך הנה, חלק מעקרונות המודל האפרמטיבי מצויים כבר במקורות היהודיים. דוגמה לכך באה לידי ביטוי בסיפורו של אהוד בן גרא, השופט שהנהיג את ישראל בתקופת השופטים, אשר היה איטר יד ימינו. באותה עת איטר יד ימינו – אדם שידו השמאלית היא הדומיננטית – נחשב כבעל מום.² אהוד, מנהיגם של ישראל, נכנס לחדרו של עגלון – מלך האויב. הוא אחז את נדן חרבו בצד ימינו, וכך זוהה כמי שמגיע לשלום. כמו כן, המואבים לא העלו בדעתם שבעל מום יכהן כמנהיג, ולפיכך לא עצרו בעדו. אהוד ניצל את ההזדמנות ועשה שימוש בשמאלו על מנת להרוג את עגלון ולהציל את עם ישראל (שופטים ג, טו-כא). כך, ברוח המודל האפרמטיבי, מוצגת המוגבלות באמצעות סיפור גבורה היסטורי זה, דווקא כיתרון לאדם עם המוגבלות.

הדגמה נוספת ליתרון של המוגבלות במקורות היהודיים אפשר למצוא בדברי התלמוד על אודות האמורא רב יוסף העיוור – עליו נכתב כי בחר בעיוורונו מרצון על מנת שלא להיכשל בראיית דברים אסורים (פירוש רבנו

2 תפיסת השמאליות כפגם רווחה במאה הקודמת גם בעולם המערבי, וכיום עדיין קיימת בתרבויות שונות (Scharoun & Pamela, 2014).

ניסים על הרי"ף, קידושין יג, א). בחירתו זו מבטאת גישה אפרמטיבית למוגבלות ואימוץ העיוורון כיתרון דתי לאדם. רב יוסף עסק במאפיין מיוחד של מוגבלות – חובה ופטור מקיום מצוות. על פי ההלכה היהודית, חירש, שוטה וקטן פטורים מן המצוות (משנה, בבא קמא ה, ד). האם יש בכך יתרון ייחודי הנגזר מהמוגבלות? על שאלה זו ענה רב יוסף בשני אופנים מנוגדים. בפעם האחת אנו פוגשים את רב יוסף מגיב בשמחה לדעת רב יהודה לפיה עיוור פטור מן המצוות. רב יוסף ערך סעודת הודיה על הפטור לו זכה מחובת קיום מצוות (בבלי, קידושין לא, א). אך, הנה, דעת רב יהודה נדחתה, ונקבע, הלכה למעשה, כי עיוור חייב במצוות. תגובתו של רב יוסף מתמיהה במידת מה. הוא ערך סעודה נוספת, מתוך שמחה על כך שמקיים את המצוות כחובה, שכן מוגבלותו אינו פוטרת אותו מקיומן (בבלי, קידושין לא, א).³ משכך, השאלה הנשאלת היא: האם פטור ממצוות יתרון הוא אם לא? ואכן, בשאלה זו קיימים עיונים נרחבים. המפרשים מאוחדים בדעתם כי רב יוסף לא תכנן להימנע מקיום המצוות, אך שמח לאפשרות שייפטר מענישה בגין הפרתן בשגגה. יחד עם זאת, כאשר הובהר לו שהוא חייב במצוות ככל האדם על אף עיוורונו – הרי ששמח להיות בגדר "מצווה ועושה" שכן כאשר מצווה לקיים את המצוות – מעלת המצווה גבוהה יותר (ילקוט שמעוני ג, תשפה, עמ' רנח). ההדגשה הפרשנית היא, שרב יוסף לא ביטא שמחה על כך שהוא כעת "שווה לכולם" בהקשר של קיום הדרישות ההלכתיות, אלא על הזכות לקיים את המצוות כמי ש"מצווה ועושה" ולא כמי שמקיים אותה רק מנדבת לבו. ניתן לזהות זאת עם קריאת התיגר של המודלים החברתיים כנגד המודל הרפואי המשרטט את הנורמליות כערך שאליה יש לשאוף, שכן רב יוסף לא ראה בביטול הפטור מן המצוות ערך של שוויון לחברה "נורמלית",⁴ אלא השבחת המצוות עצמן בהיותן בגדר "מצווה ועושה". רב יוסף לא תכנן ליהנות מ"פטור ממצוות" גם לו היה כזה, אלא ביקש לקיימן מנדבה ולא כחובה, כך שיקשה להשוות זאת להיבט של המודל האפרמטיבי הרואה במוגבלות הזדמנות לשחרור מסוים מהדרישות החברתיות המקובלות, המעניק לגיטימציה לאנשים בעלי המוגבלות לפעול בדרכם שלהם.

3 על חיוב עיוור במצוות ראו: משנה ברורה, אורח חיים, פרק נג סעיף יד (מא).

4 יש להטעים שלא נעלמה מאיתנו ההבנה שהמקרא וחז"ל קונסים ומענישים ולעיתים בחומרה את הסוטים והסוטים. כאן אנו מבליטים צד אחר נוסף שגם הוא קיים ובעוצמה ביהדות.

דוד המלך אף הוא לא ראה יתרון בפטור מן המצוות, ולפיכך, הגם ששוטה פטור מן המצוות, דוד לא מצא כל מעלה בשטות, ואף קרא תיגר כנגד בריאתה של השטות. וכך כותב מדרש ילקוט שמעוני (שמואל א, סימן קלא):

ויקם דוד ויברח ביום ההוא מפני שאול" זה שאמר הכתוב: "את הכל עשה יפה בעתו" כל מה שעשה הקב"ה בעולמו יפה. אמר [דוד המלך. ח.ג.] לפני הקדוש ברוך הוא: 'ריבונו של עולם, כל מה שעשית בעולמך יפה. חכמה יפה מן הכל. חוץ מן השטות, מה הנאה בשוטה הזה? אדם מהלך בשוק וקורע בגדיו והתינוקות משחקין בו ורצין אחריו והעם משחקין עליו, זה נאה לפניך?!' אמר לו הקדוש ברוך הוא לדוד: 'דוד, על שטות אתה קורא תגר, חייך שתצטרך לו. [...]. תצטער ותתפלל עליה עד שאתן לך ממנה.' לא עשה דוד אלא הלך אצל פלשתים, "ויקם דוד ויברח ביום ההוא מפני שאול ויבא אל אכיש" [...]. כיון שבא אליו, באו אצל אכיש ואמרו לו: 'נהרוג למי שהרג את אחינו' [...]. באותה שעה נתירא דוד התחיל אומר: "יום אירא אני אליך אבטח." התחיל דוד להתפלל, ואומר: 'ריבון העולמים ענני בזו השעה.' אמר לו הקדוש ברוך הוא: 'דוד, מה אתה מבקש?' אמר לו: 'תן לי מעט מאותו דבר.' [הכוונה לשטות. ח.ג.] אמר לו: 'ולא אמרתי לך: "בו לדבר יחבל לו" והשטות אתה מבקש?!' עשה עצמו כשוטה הזה כותב על הדלתות: אכיש מלך גת מחויב לי מאה רבוא ואשתו חמישים. ובתו של אכיש הייתה שוטה והייתה צועקת ומשתטה בפנים, ודוד צועק ומשתטה מבחוץ. אמר להם אכיש: 'יודעים אתם שחסר שוטים אני, שנאמר: "חסר משוגעים אני"'. באותה שעה שמח דוד שמחה גדולה כשיצא לו השטות מתוך השמחה, הדא הוא דכתיב: "אברכה את ה' בכל עת.

אם כך אנו למדים על הצד החיובי של השטות, עליה מטעים הרב יצחק זילברשטיין: "אפילו כאשר אראה משוגעים אבין תועלתם" (זילברשטיין, תשע"ב).

דוד המלך, כאשר מקלס ומשבח את כל הבריאה, מוצא בה פגם אחד – השטות. המונח "שוטה" במקורות התורניים מתייחס לאדם עם מוגבלות נפשית חמורה, אשר אינו מחויב במצוות בשל מוגבלותו הבאה לידי ביטוי

בהתנהגות חברתית קיצונית.⁵ דוד מבקש להבין מה יתרון יש באדם שוטה, שאינו מחויב במצוות ואף סובל מעצם קיומו בעולם, כאשר מעשיו מעוררים לגלוג מצד סביבתו. התשובה שהוא מקבל מהאלוקים היא מפתיעה – אין הוא זוכה להסבר על יתרונות השטות, אלא מעין אזהרה לעתיד – דיברת בגנות השטות? בסוף תזדקק לה! ואכן, כאשר ברח דוד משאול שביקש להורגו, הוא מצא מקום מפלט אצל אכיש מלך גת (שמ"א כא, יד-יז). אלא שהפלישתים, תושבי גת, לא שכחו את הרג גלית, אחיו של אכיש, ודרבנו את אכיש להרוג את דוד (רד"ק על שמואל א כא, יג). או אז נעזר דוד בשטות. הוא נוהג באופן תמהוני וכותב רשימות מוזרות על דלתות הבית. אכיש, שהייתה לו כבר בת שוטה, ביכר לסלקו מביתו וכך ניצל דוד. המדרש מדגיש את יתרונות השטות, אשר לה בז דוד בתחילה, ושלבסוף הייתה זו היא אשר הצילה את חייו.

מדרש זה מבטא את ההיבט המרכזי של המודל האפרמטיבי, כאשר השטות מתוארת כיתרון אשר תרם במקרה זה הן לדוד והן לכל עם ישראל, אך בה בעת היא מנוגדת להיבט החיובי של הזהות הקבוצתית. בהמשך המדרש מתוארת הסיבה בשלה השליך אכיש את דוד מביתו – קיומה של בת שוטה בבית. כלומר, השטות הצילה את דוד, אבל דווקא בשל הרתיעה שהיא מייצגת, ואולי חשש מפני היווצרותה של קבוצה באופן המטיל עומס על אנשים ללא מוגבלות. לסיכום, בדרך כלל הדת נתפסת כמחזיקה במודלים ישנים ביחס למוגבלות – תפיסת המוגבלות כמצב טרגי, כמום המדיר את האדם מתפקידים דתיים וכמעמד מעורר רחמים וחמלה. והנה ניתן לראות במקורות התורניים עדות לביטויים המאפיינים מודלים מתקדמים של מוגבלות, ביניהם המודל האפרמטיבי המדגיש זהות חיובית של מוגבלות. ההיבט המרכזי של המודל האפרמטיבי מתייחס ליתרונות המוגבלות, ואכן אלו מתוארים אצל אהוד בן גרא ודוד המלך כאשר איטרות היד של אהוד והשטות של דוד הצילו אותם ואת העם כולו. כך גם רב יוסף שבחר להיות עיוור ולחסוך מעצמו מראות אסורים. היבט אחר של המודל האפרמטיבי, העשוי לשחרר את האדם מדרישות חברתיות, עולה לכאורה בשמחתו של רב יוסף כאשר סבר שהוא פטור מן המצוות, אך לא חשב לוותר על קיום מצוות אלא

5 הגדרתו של שוטה הפטור מהמצוות מצויה בתלמוד בבלי, חגיגה ג, ע"ב: "תנו רבנן: איזהו שוטה? היוצא יחידי בלילה, והלן בבית הקברות, והמקרע את כסותו. איתמר, רב הונא אמר: עד שיהו כולן בבת אחת. רבי יוחנן אמר: אפילו באחת מהן."

לקיימן בהתנדבות, כך שספק אם ניתן לראות בכך ביטוי לשחרור מדרישות המאפיין את המודל האפרמטיבי. בסיפורו של דוד המלך ניתן לזהות סתירה להיבט השלישי של המודל האפרמטיבי, המדגיש זהות קבוצתית חיובית. השטות, בהקשר לדוד, מילאה את תפקידה דווקא נוכח חששו של איש מהתגבשותה של קבוצת שוטים, בשל המאפיינים השליליים של השטות. אפשרות הימצאותם של שני שוטים בצוותא היא זו שהרתיעה את איש והובילה להצלת דוד באמצעות גירוש.

ניסוחם העכשווי של המודלים המתקדמים של המוגבלות מאפשרים לאנשים עם מוגבלות להשתחרר מתפיסה טרגית ביחס למוגבלות ולראות בה חלק מהקיום האנושי. באמצעות ניסוח המודלים ניתן לזהות את קיומם גם בתקופות עבר. בלב הגישה החשדנית הרואה את הדת כמקור לדיכוי של אנשים עם מוגבלות, חשוב לזהות מקורות קדומים המבטאים דווקא גישה משחררת ומאפשרת ביחס למוגבלות. באופן זה ניתן יהיה לאמץ עקרונות מתוך מודלים אלו כחלק מקודקס הערכים היהודי.

רשימת מקורות

תנ"ך ומפרשיו: שופטים, שמואל א, פירוש רד"ק שמואל א.
משנה: בבא קמא.

תלמוד בבלי ומפרשיו: חגיגה, קידושין, פירוש רבינו ניסים על הרי"ף, קידושין.
ילקוט שמעוני, חלק ג, רמז תשפה, (מהדורת וגשל, תשס"ג) עמ' רנח.
משנה ברורה, אורח חיים, פרק נג סעיף יד (מא).
זילברשטיין, הרב יצחק (תשע"ב) שיעורי תורה לרופאים א 65-64.

Oliver, M. (1984). The politics of disability. *Critical social policy*, 4(11), 21-32.

Retief, M., & Letšosa, R. (2018). Models of disability: A brief overview. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 74(1).

Scharoun, Sara M., and Pamela J. Bryden. "Hand preference, performance abilities, and hand selection in children." *Frontiers in Psychology* 5 (2014): 82.

Swain, J., & French, S. (2000). Towards an affirmation model of disability. *Disability & society*, 15(4), 569-582.